

Íwein, de Ridder met de Leeuw

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLXXV

HARTMANN VON AUE

ÍWEIN, DE RIDDER MET DE LEEUW
Een middeleeuwse Arthurroman

Vertaald uit het Middelhoogduits door
WIEKE SCHULTINK-DOLK

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van het Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm en het Professor Van Winterfonds.

De Bibliothèque Nationale de France heeft toestemming gegeven voor het afbeelden van miniaturen uit het Yvain-manuscript van Chrétien de Troyes (Paris, Bibliothèque Nationale fr. 1433).

Afbeelding op het omslag: BN fr. 1433 fol. 67v. (detail).

ISBN 978 90 8704 858 7

© 2020 Wieke Schultink-Dolk
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Patricia Harsevoort

Layout: Rombus Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	9
I Vertelstof en traditie	9
II Hartmann en zijn brontekst	10
III Hartmann von Aue en de receptie van zijn werk	11
IV De overlevering van de tekst	13
V Het verhaal	15
VI Zorg en aandacht, betrouwbaarheid en trouw, vriendschap en liefde	18
VII Verhaalstructuur en interpretatie	20
VIII Deze vertaling	22
De tekst	
De hoofdstukken (+ versregel) en hun inhoud	
I Het hof van koning Arthur: 0001 ridder Kalogrenánt doet verslag van een avontuur 0031 en ridder Íwein neemt een besluit 0803	25
II Íweins avontuur bij de bron, 0945 zijn gevangenschap en de hulp van een jongedame 1135 Hij wordt verliefd op een beeldschone vrouw	41
III De burchtvrouw huwt Íwein 1783 en samen ontvangen zij koning Arthur 2446	55
IV Gáweins advies 2763 Íwein wordt krankzinnig 3059 Hoe Íwein geneest	71

V	Íwein helpt de gravin van Narisoon en bevrijdt de leeuw 3703 Íwein zegt Loenéte zijn hulp toe 3923	87
VI	De reus Harpijn (1) 4357 Het verhaal van de ontvoerde koningin 4507 De reus Harpijn (2) 4707	97
VII	Íwein bevrijdt Loenéte 5145 Twee dochters van een graaf twisten om de erfenis: de ene heeft meteen een voorvechter, voor de andere moet er lang naar Íwein gezocht worden 5625	109
VIII	De burcht met het vreselijke avontuur: 6073 Íwein wordt ontvangen en onthaald en vecht met twee reuzen 6587	123
IX	De tweekamp van Gáwein en Íwein die elkaar niet herkennen 6867 Zij maken zich aan elkaar bekend 7369 Koning Arthur als rechter 7653	136
X	De verzoening met Laudine 7781(-8166)	150

Verantwoording

I	Gebruikte handschriften en tekstuittgaven, vertalingen en commentaren	158
II	Vertaling in proza	159
III	Idiomatische kwesties	160
IV	Eindnoten	163

De afbeeldingen	169

Literatuur	174

VOORWOORD

Zoals Hartmann von Aue in de proloog van zijn Íwein-roman verklaart, ‘wijdde hij zich aan verhalen die iedereen altijd boeiend vindt’. In mijn studietijd maakte ik kennis met zijn legenden *Der arme Heinrich* en *Gregorius*. Deze werken boeiden mij inderdaad, niet alleen door Hartmanns poëtische taal, maar ook door zijn inleving in de hoofdpersonen. Heinrich is een melaatse ridder die gered wordt door een liefhebberende boerendochter, met wie hij zelfs trouwt. Gregorius wordt paus, ondanks het feit dat zijn leven getekend is door herhaalde incest. Jaren later kwam ik in de ban van Hartmanns veel minder realistisch geschreven Erec-verhaal, juist door de sprookjessymboliek van deze Arthurroman. Naar Hartmanns versie van zijn tweede Arthurroman, het Íweinverhaal, maakte mij dit toen al wel nieuwsgierig. Nadat ik mij jarenlang intensief met de Tristan-tekst van Gottfried von Straßburg had beziggehouden, lokte het mij om dit werk van Gottfrieds bewonderde tijdgenoot onder de vertaalloop te leggen. Voor mij inderdaad weer heel boeiend. Met plezier heb ik me in deze middeleeuwse roman verdiept.

Bij de totstandkoming van mijn tekst kon ik vertrouwen op betrokken medewerkers. Dr. Lambertus Okken heeft de gehele vertaling gecontroleerd en mij in zijn idiomatische en algemeen mediëvistische kennis laten delen om de vertaling zo nauwkeurig mogelijk te maken. De vele jaren dat ik aan de tekst heb gewerkt heeft hij het proces begeleid. Mevr. drs. Oda de Boer-Walta heeft per hoofdstuk het Nederlands geoptimaliseerd, wat aanleiding gaf tot vruchtbare discussies tussen ons. Voor de redactie van de inleiding, de verantwoording en de literatuurlijst heb ik de waardevolle adviezen van drs. A.H.W. Belmer graag benut. De samenwerking met hen allen was een groot genoegen en ik ben hun zeer veel dank verschuldigd.

Santpoort, zomer 2018

INLEIDING

I VERTELSTOF EN TRADITIE

De verhalen rond koning Arthur waren in de Middeleeuwen wijdverbreide vertelstof en moeten reeds voor de Middeleeuwen een orale traditie hebben gekend. De basis voor de geschreven teksten bood Geoffrey van Monmouth uit Wales in de eerste helft van de twaalfde eeuw met zijn *Historia Regum Britanniae* (De geschiedenis van de Britse koningen), gevolgd door de Oudfranse *Roman de Brut* van de Normandische dichter Wace. Hun geschiedschrijving is een mengvorm van historie en fictie. In de Middeleeuwen heeft dit verhalencomplex uit Groot-Brittannië en Bretagne, door de Oudfranse dichter Jean Bodel (1165-1210) 'matière de Bretagne' genoemd, in Europa alom bekendheid gekregen door Oudfranse teksten.

Íwein is een van de ridders van Koning Arthur. Chrétien de Troyes, die vele Arthurromans in het Oudfrans heeft geschreven, dichtte zijn *Yvain* rond 1175, en dat verhaal heeft Hartmann von Aue rond 1200 voor zijn Duitstalige publiek aangepast.

Toen ridderschap en hoofsheid belangrijke waarden werden voor de Duitssprekende aristocratie, droegen de Arthurverhalen over ridders, behalve Íwein ook Parzival en Erec, daaraan bij. Een ridder diende een steeds waardevoller mens te worden en volmaakt in de samenleving te functioneren, wat voor het individu een psychologisch probleem kon opleveren. De genoemde ridders hebben gemeen dat ze in hun jonge jaren een fout maakten en die fout moeten en willen herstellen. Veel belevenissen, waaronder zonderlinge avonturen en bittere strijd, maken de ridder wijzer, zodat hij uiteindelijk zijn rol in de samenleving goed kan vervullen.

Misschien is de weg die Parzival voor zijn ontwikkeling had te gaan, het bekendst geworden: nadat hij op de graalburcht geen vraag gesteld heeft over de ziekte van koning Amfortas, komt hij buiten de burcht te staan en doet hij alle moeite om de graalburcht terug te vinden. Naast Parzivals lotgevallen staan die van Erec en Íwein. Deze twee ridders

zijn elkaars pendanten: hun problemen zijn in zekere zin elkaars tegen-gestelde. Met Chrétien als bron heeft Hartmann aan beide ridders een roman gewijd. Eerst schreef hij *Erec* en later *Íwein*. Erec is zo verliefd op zijn vrouw Enite dat hij de liefdessponde niet wenst te verlaten. Om in middeleeuwse termen te spreken: *er verliget sich*, dat wil zeggen hij blijft te lang in bed liggen. Hij verwaarloost zijn maatschappelijke plichten als koning. Íwein blijft na zijn huwelijk met Laudine te lang als een vrijgezel deelnemen aan riddertoernooien, *er verrîtet sich*: hij verwaarloost zijn echtgenote en de bijbehorende verantwoordelijkheden als landsheer door langer dan beloofd weg te blijven. Beide ridders zullen hun plaats in de samenleving moeten terugvinden. Voor die ontwikkeling, die zij van harte nastreven, moeten zij vele avonturen beleven vol sprookjeselementen als draken, dwergen, reuzen, niet realistische landschappen en tijdsverlopen, raadselachtige burchten en hun bewoners. Langs die weg bevechten zij met alle macht hun eerherstel en de plaats die hun uiteindelijk toekomt. Íwein krijgt zelfs een dienstbare leeuw naast zich die hem helpt de mens te worden die in de samenleving ook op het persoonlijke vlak volmaakt functioneert.

Na de versie van Hartmann zijn er van het verhaal van Íwein tussen 1200 en 1600 versies verschenen in het Oudzweeds, Oudnoors en Middelen-gels. Deze omvangrijke schriftelijke traditie geeft een goed beeld van Íweins populariteit in de Middeleeuwen.

II HARTMANN EN ZIJN BRONTEKST

Hartmann volgt de Oudfranse *Yvain* van Chrétien de Troyes zorgvuldig, al blijft het onzeker of hij een van de voor ons bewaarde versies als brontekst heeft gebruikt. Hij handhaaft de opeenvolging van de verhaalscènes, inclusief die episodien die de verhaallijn ogenschijnlijk onderbreken. In detail wijkt hij af of geeft hij een detail een andere plaats. Hij heeft zich veel moeite getroost om Chrétiens idioom en gedeeltelijk zijn stijl zo exact mogelijk te benaderen. Onderzoek heeft uitgewezen dat Hartmann een typisch Frans stijlmiddel om verschillende perspectieven te verweven, de ‘style indirect libre’, heeft omgezet in een Duits equivalent.

Dat neemt niet weg dat Hartmann zijn verhaal inhoudelijk heeft aangepast en het voor zijn publiek daarmee direct begrijpelijk heeft gemaakt. De middeleeuwse (vrijere) opvatting over vertalen wijkt immers

af van de onze. Details waarvan Chrétiens publiek zal hebben genoten, laat hij soms weg. Hij legt meer de nadruk op de maatschappelijke verantwoordelijkheden die uit de posities van de hoofdpersonen, landsheer Íwein, landsvrouw Laudine en hofdame Loenéte voortvloeien. Hij geeft Loenéte een grotere rol en beschrijft een veel sympathiekere Laudine dan Chrétien.

Beide auteurs tillen het verhaal uit boven het niveau van de avonturenroman. Chrétien legt het accent op de hoofse liefde, voor een in dat thema reeds geschoold publiek. Hartmann geeft zijn verhaal daarentegen een ethische diepgang. Hij plaatst de handeling in een volstrekt eigen kader door aan te geven wat de beloning zal zijn wanneer men als mens op de juiste wijze handelt. In zijn proloog introduceert hij het begrippenpaar *saelde und êre*, geluk en aanzien, dat in de gehele roman een belangrijk leidmotief is. Dit bereikt men door te streven naar *güete*, menslievendheid.¹ De proloog opent direct met de kernzin ‘*Swer an rehte güete/ wendet sîn gemüete/ dem volget saelde und êre*: Als je beloond wilt worden met geluk en aanzien, moet je streven naar ware menslievendheid’. Het belang van deze begrippen wordt des te duidelijker, omdat *güete* en *saelde und êre* aan het eind van de roman nog eens terugkeren en zo de gehele roman overkoepelen. Zelfs de hoorder/lezer wordt erbij betrokken: ‘... *got gebe uns saelde und êre*: Ik hoop dat God ons geluk en aanzien geeft’, luidt Hartmanns allerlaatste romanvers.

III HARTMANN VON AUE EN DE RECEPTIE VAN ZIJN WERK

Hartmann heeft behalve zijn twee ridderromans over Erec en Íwein twee legenden geschreven, *Der arme Heinrich* en *Gregorius*, en naast een discours over de hoofse liefde, *Büchlein*, ook lyriek: minneliederen en kruistochtliederen. Het blijft onzeker of hij aan de kruistocht van

1 Als uitgangspunt voor de vele betekenissen van *guot/güete* (goed, goedheid) geeft het Latijnse *bonus* een goed beeld: geschikt voor; van goede geboorte, welgesteld, edel; edelmoedig; rechtschapen; enzovoorts. Als het een persoon betreft is de betekenis afhankelijk van zijn of haar maatschappelijke positie en hoe hij of zij in de samenleving functioneert. De ratio speelt hierbij een rol. Zo beschikt de leeuw niet over *güete* maar wel over een onderdeel daarvan, namelijk *triuwe* (trouw). In de *Íwein* zijn verschillende betekenissen van belang: geschikt voor het koningschap; welwillendheid; edelmoedigheid; praktische en liefdevolle aandacht voor de medemens; inleving in de ander.

1188 heeft deelgenomen of dat hij voor die kruistocht propaganda heeft gemaakt.²

Hartmann als dichter kent men zowel uit passages die hij over zichzelf geschreven heeft als uit stukken die andere dichter-tijdgenoten aan hem en zijn werk gewijd hebben. In de proloog van *Íwein* beschrijft de auteur zichzelf:

Een ridder die gestudeerd had en graag boeken las, schreef – als hij zijn tijd niet beter kon gebruiken – ook zelf dichtwerken over wat hij gelezen had. Hij wijdde zich aan verhalen die iedereen altijd boeiend vindt. Hartmann heette hij en hij woonde aan het hof van Aue. Hij is de dichter van de volgende geschiedenis.³

In *Der arme Heinrich* noemt hij zichzelf *dienstman ze Ouwe* (in dienst van het hof van Aue). Over welke rang hij daar precies had, is veel gediscussieerd. Mogelijk die van ministerialis, een hofdienaar die een administratieve, militaire of kerkelijke functie kon hebben. Dat hij als ridder kon lezen en schrijven, was in zijn tijd niet vanzelfsprekend en zeker het vermelden waard. Waar het hof van Aue gesitueerd moet worden, is onbekend. Hoewel Hartmann in een middeleeuws Hoogduits schrijft – hij poogt regionale uitdrukkingen te vermijden – wijzen bepaalde woorden toch op het zuidwesten van het Duitse taalgebied, op Zwaben. Mogelijk is een van de graven van Zähringen zijn beschermheer geweest.

Hartmann werd al in de Middeleeuwen door andere dichters gekend en bewonderd. Wolfram von Eschenbach refereert in zijn *Parzival* aan Hartmanns tekst en zijn personages. Gottfried von Straßburg beschouwt hem als de grootste dichter van zijn tijd:

Hartmann von Aue! – Niet te evenaren! Zo rijk als die de vorm en de inhoud van zijn werken met woorden en ideeën kleurt en tooit! Prachtig, zoals hij met zijn formuleringen de betekenis van een verhaal gestalte geeft! Hoe helder en zuiver zijn zijn kristallen woordjes, mogen die altijd zo blijven! Ze komen met alle egards naar je toe, ze zijn je meteen vertrouwd en als je ervoor open staat, bereiden ze je een feest. Wie volmaakt

2 Zie Edwards (2007) IX-XIV voor een uitvoerige interpretatie van Hartmanns teksten om diens levensfeiten te achterhalen.

3 vs. 21-30: *Ein riter der gelêret was/ unde es an den buochen las/ swenner sine stunde/ niht baz bewenden kunde/ daz er ouch tihtennes pflac/ daz man gerne hoeren mac/ dâ kêrt er sinen vlîz an/ er was genant Hartman/ und was ein Ouwaere/ der tihte diz maere.* Alle vertalingen in het Nederlands zijn van mij.

taalgebruik kan aanvoelen en onderkennen, moet de man uit Aue zijn krans met lauweren laten.⁴

Hartmanns meesterschap werd dus al tijdens zijn leven onderkend. In latere eeuwen werd speciaal de *Íwein* vanwege de hantering van rijm en metrum, het vloeiende, heldere taalgebruik en de superieure toepassing van stijl- en verteltechnieken beschouwd als het grote voorbeeld van de klassieke Middelhoogduitse roman en deze naam heeft het werk nog altijd.

In het Duitstalige Europa zijn van Hartmanns werk niet alleen *Íwein* maar ook *Der arme Heinrich* en *Gregorius* bij een aanzienlijk lezerspubliek door de eeuwen heen populair gebleven. Internationaal heeft Hartmann als auteur lange tijd in de schaduw gestaan van zijn tijdgenoten Wolfram von Eschenbach en Gottfried von Straßburg. Daarin is sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw verandering gekomen. Ook uit het Angelsaksische taalgebied houdt de stroom van publicaties over Hartmann sindsdien aan.

IV DE OVERLEVERING VAN DE TEKST

Van Hartmanns *Íwein* zijn vijftien complete handschriften bewaard gebleven en zeventien fragmenten, daterend vanaf de voltooiing van de tekst in het begin van de dertiende tot het begin van de zestiende eeuw. Op grond van volledigheid en ouderdom worden handschrift A, dat zich in Heidelberg bevindt, en handschrift B, in Gießen, als de belangrijkste beschouwd. Beide worden gedateerd op begin dertiende eeuw. De eerste gedrukte tekstuitgave van Hartmanns *Íwein*, in 1827 verzorgd door Georg F. Benecke en Karl Lachmann en in 1966 bewerkt door Ludwig Wolff, berust voornamelijk op deze twee handschriften.

De negentiende-eeuwse Duitse tekstuitgevers gingen ervan uit dat afschriften van handschriften evenzovele bewerkingen waren, aangepast aan de behoeften van voordrachtskunstenaars en hun publiek. Uit deze

4 In de editie van *Tristan* van Krohn deel 1 (1980) vs. 4621-4637: *Hartman der Owwaere,/ âhî, wie der diu maere/ beide ûzen unde innen/ mit Worten und mit sinnen/ durchverwet und durchzieret!// wie er mit rede figieret/ der âventiure meine!// wie lûter und wie reine/ siniu cristallinen wortelîn/ beidiu sint und iemer müezen sîn!// sie koment den man mit siten an/ si tuont sich nâhen zuo dem man/ und liebent rehtem muote./ swer guote rede ze guote und ouch ze rehte kan verstân,/ der muoz dem Owwaere lân/ sîn schapel und sîn lôrzwî.*

varianten probeerden zij een tekst te reconstrueren die volgens hen zo dicht mogelijk in de buurt van een verondersteld origineel kwam en publiceerden deze compilatie als ‘het origineel’. Tegenwoordig bestudeert men het liefst een handschrift in zijn geheel. De meeste wetenschappers zijn van mening dat er mogelijk verschillende versies van de tekst naast elkaar bestonden, afhankelijk van de voordrachtskunstenaar of de toehoorders. Zelfs is het mogelijk dat de auteur meer versies heeft geschreven met andere details.

Aangezien van de *Íwein* handschrift B het best bewaard is gebleven, heeft dat in onze tijd de voorkeur, hoewel andere handschriften toch ook heel interessante verhaalvarianten kunnen zijn. De negentiende-eeuwse tekstitgevers van *Íwein*, die hun editie componeerden uit versies die in diverse manuscripten zijn overgeleverd, hebben voor hun uitgave keuzes gemaakt. De opvallendste keuze, die het slot van de roman betreft, heeft een wetenschappelijke discussie over de authenticiteit van het slot van handschrift B veroorzaakt die tot op heden voortduurt.

Voor het slot gaven zij de voorkeur aan de kortere versie van handschrift A. Niettemin namen zij uit handschrift B een passage over die aanleiding gaf tot de vraag of die inhoudelijk wel in Hartmanns ridderroman past. Nadat *Íwein* was teruggekeerd en hij zijn echtgenote Laudine met succes om vergiffenis had gesmeekt voor zijn te lange uitblijven, valt zij op haar beurt op haar knieën en vraagt hem om vergeving. Maar waarvoor? Hij is toch zijn belofte niet nagekomen? Zij heeft toch niet onrechtmatig gehandeld?

Deze passage (zoals de gehele langere slotversie in B) is in Hartmanns kenmerkende stijl geschreven. De discussie was waarschijnlijk helemaal niet nodig geweest als de uitgevers een paar regels meer uit B hadden overgenomen. Onderzoekers wezen reeds op Laudines sociale afhankelijkheidsstatus en het relationele evenwicht tussen de echtgenoten. Vanuit het morele kader van de ridderroman is Laudines gedrag helemaal niet onlogisch.

Door haar extreme *güete* heeft zij een innerlijk proces doorgemaakt dat haar uiteindelijk tot haar voetval brengt.⁵ Daarnaast is volgens de auteur *güete* een voorwaarde voor het verkrijgen van *saelde und êre*. De verzen uit B die haar *güete* toelichten,⁶ worden in de standaarduitgave derhalve node gemist.

5 Zie Wieke Schultink (2017).

6 Hs B vs. 8247-8255.